

GIUSEPPE FURLANI

Il trattato di Giovanni Filopono sul rapporto

tra le parti e gli elementi ed il tutto e le parti

tradotto dal siriano

VENEZIA

PREMIATE OFFICINE GRAFICHE CARLO FERRARI

1921

GIUSEPPE FURLANI

Il trattato di Giovanni Filopono sul rapporto
tra le parti e gli elementi ed il tutto e le parti

tradotto dal siriano

VENEZIA

PREMIATE OFFICINE GRAFICHE CARLO FERRARI

1921

ATTI DEL REALE ISTITUTO VENETO DI SCIENZE, LETTERE ED ARTI.
Anno accademico 1921-922 - Tomo LXXXI - Parte seconda.

(presentata dal prof. Sen. G. Tamassia, m. e., nell'ad. 9 giugno 1921)

18. X. 1941

Il problema del rapporto tra le parti e gli elementi e tra il tutto e le parti è stato trattato da Giovanni Filopono diffusamente due volte, per quanto possiamo ora vedere. A questo problema filosofico, di massima importanza nella cristologia monofisita, il Filopono ha consacrato anzi un'opera speciale, che dedicò e spedì a Sergio, allora presbitero, non ancora patriarca d' Antiochia, in forma di lettera di risposta ad alcuni dubbi che questo gli aveva manifestato in proposito. La lettera è andata perduta nell' originale greco e non ne è rimasta che una versione siriana, conservata nei codici siriani 144 della Biblioteca Vaticana ⁽¹⁾ (f. 49 b 1 mezzo circa — f. 57 b 2 fine) ed Add. 12, 171 del British Museum ⁽²⁾ (f. 56 a 2 mezzo — f. 64 a 1 fine). Un frammento della stessa si trova inoltre nel codice siriano Add. 14,532 del British Museum ⁽³⁾ (f. 166 b — f. 175 b).

Il medesimo problema è stato esaminato dall'eresiarca anche nella sua opera maggiore, il *Διατετήρις*, sui ff. 26 a 1 — 26 b 1,

---

(1) ASSEMANI, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codicum manuscriptorum catalogus*, I, 3, pp. 250-252.

(2) WRIGHT, *Catalogue of Syriac manuscripts in the British Museum, acquired since the year 1838* [London] 1870, p. 588.

(3) WRIGHT, l. c. p. 963.

27 b 2 — 28 a 1 e 29 a 1-2 (1), però meno diffusamente di quanto egli lo abbia discusso nella lettera a Sergio.

Un accenno allo stesso si trova ancora nella lettera del Filopono all'imperatore Giustiniano (2).

Il migliore dei due testi è quello del codice Vaticano. Il manoscritto di Londra presenta bensì molte discrepanze da quello del Vaticano, però quasi tutte rappresentano lezioni corrotte e molto inferiori a quelle del primo. Perciò ho creduto di poter trascurare del tutto il codice Add. 12,171 di Londra. Non sono ricorso neppure al frammento del manoscritto Add. 14,532, pure di Londra, perchè anche questo manoscritto è di tipo piuttosto scadente, se posto a confronto con quello del Vaticano.

La mia versione latina è letterale.

Il codice della Biblioteca Vaticana è cosparsa nei margini, specialmente dei fogli che contengono il nostro trattato, di moltissime note, che si possono dividere in tre tipi (3): 1) note che danno una versione diversa di una parola. Il testo ha, per esempio, šhīmō'ith, la nota dice: pšīṭō'ith; 2) note che abbozzano brevemente il contenuto di un capitolo; 3) note che danno una spiegazione o dilucidazione del testo. Inoltre troviamo poche note marginali scritte con lettere greche. Ho aggiunto a piè di pagina della mia traduzione alcune note di tutti e tre questi tipi.

*
* *

[V 49 b 1] *Porro tractatus eiusdem Johannis Philoponi Alexandrini, qualis sit differentia partium scilicet et elementorum et*

(1) Del codice siriano 144 della Biblioteca Vaticana.

(2) Pubblicata da me in versione latina in questi *Atti LXXX* 1247-1265. L'accenno si trova sulle pp. 1255_s - 1256_a.

(3) A. Baumstark, *Aristoteles bei den Syrern vom V. bis VIII. Jahrhundert*, I, Leipzig 1900, p. 136, n. 1, osserva circa queste note: Auf wen die durchaus gleichartigen [questo è falso!] Randscholien der Handschrift zurückgehen, verrät fol. 496 eine 'üttodhō da' bhīdh l. Rabban Daniy'el überschriebene Vorbemerkung zur der Schrift πρὸς Σέργιον περὶ μερῶν καὶ στοιχείων. Die Scholien fanden sich jedenfalls schon im Archetypus unserer Handschrift [?!] und sind deshalb spätestens aus dem 8. Jahrhundert. Ist der Verfasser etwa Daniel von Salach oder Daniel bar Muše? — Vgl. Wright, *Short history*, 159 f. 162.

quomodo totalitas et partes inter se se habeant, ad presbyterum Sergium.

Postulatio igitur et coniunctio cogitationis sanctitatis amoris Dei tui, o Sergie presbyter, iterum ad certamina dialectica excitavit [V 49 b 2] nos, eo quod interrogasti, quomodo in totalitate partes putemus esse, utrum in potentia tantum, utpote in anima puerorum dicimus esse conceptus ⁽¹⁾, quia quamdiu possibile est 5 animam horum disciplinam ⁽²⁾ accipere posse, an in effectum, utpote iam illi possessio doctrinarum sit. Dubitatur autem ab aliquis qualis (opinio) vera sit, cum eorum quidam hanc, eorum autem (alii) illam ponant. Contra autem enim eos qui dicunt in effectum partes totalitatis esse, adducunt et respondent ei qui ex 10 opposito sentiunt, quod si totalitas una est, partes autem multae ⁽³⁾ aut minime duae, et unamquemque earum in effectum ponimus, accidet multa et unum idem esse aut duo et unum minime. Hoc autem idem est ac si diceremus unum igitur et non unum simul unum esse, et multa ⁽⁴⁾ et non multa. [V 50 a 1] Erit itaque ergo 15 vera in his antiphrasis, quod impossibile (est). Iterum autem contra eos qui dicunt, in potentia esse partes in totalitate, contra istos alii ⁽⁵⁾ respondent dicentes, si totalitas in effectum sit, necessarium erit, etiam partes huius omnino in effectum esse. Eorum enim quae ad aliquid (sunt) sunt totalitas et partes. Etiam enim totalitas par- 20 tium est totalitas, et partes totalitatis sunt partes. Utpote igitur quomodocumque omnis ⁽⁶⁾ earum est, sive in potentia sive in effectum, etiam reliqua (ita) necessario erit. Et aliter ⁽⁷⁾ igitur erit quisque deprecator huius verbi ⁽⁸⁾. Si totalitas cum in effectum est,

(1) nota marg.: doctrinarum.

(2) n. m.: in effectum.

(3) n. m.: utpote materia et forma, et anima et corpus.

(4) n. m.: pluralitatem et non pluralitatem.

(5) n. m.: quod confitetur etiam a vobis et ab illis qui dicunt in effectum esse partes in totalitate.

(6) n. m.: totalitatis et partium ÷ Totalitas partium (est), et totalitas in effectum est. Ergo etiam partes sic. Et si in potentia (sunt) partes, etiam totalitas (in potentia est).

(7) n. m.: alio modo.

(8) n. m.: quod dicit, quomodo totalitas se habet, ita et partes se habere.

partes (autem eius) in potentia sunt nec in effectu — omne enim quod in potentia dicitur esse non adhuc ita est, [V 50 a 2] sed potest fieri ut hic, utpote puer qui in potentia grammaticus est, cum adhuc autem non sit grammaticus, potest fieri grammaticus, 5 et id quod in potentia calidum est, ut aqua frigida potest fieri calida — si igitur partes totalitatis in potentia sunt in ea nec in effectu, non adhuc quidem sunt partes, possunt autem fieri partes. Ergo neque totalitas in effectu est ⁽¹⁾ totalitas, sed in potentia tantum. Ex partibus enim est totalitas, quomodo caliditas ⁽²⁾ illa 10 in igne. Si autem non dicat quis in effectu esse caliditatem, sed in potentia tantum, nec ignis in effectu erit calidus. Ergo nec ignis est, cum calidus non sit, sed in potentia est ignis. Sed positum ⁽³⁾ est in effectu esse ignem ⁽⁴⁾. Erit ⁽⁵⁾ ergo idem [V 50 b 1] et non erit. Et si igitur etiam partes totalitatis in potentia 15 sunt, ex partibus autem totalitas, neque totalitas erit in effectu. Sed positum est esse totalitatem. Ergo erit totalitas propter assumptionem, nec erit iterum totalitas, eo quod in potentia sunt partes huius. Ab omni igitur earum verbum in dubitatione est, cum nec in effectu partes esse possint nec in potentia. Dubitatio 20 quidem igitur talis est. Ea autem, quae nobis videntur de his, nos etiam apte ⁽⁶⁾ dicemus, interrogationi tuae oboedientes. Ne cessarium autem nobis est ad theoriam horum ⁽⁷⁾ praedefinire aliquid et recordari ⁽⁸⁾: aliqui antiquorum saepe genera vocant totalitates, utpote eam substantiae, species autem, in quas divi- 25 duntur, partes nominant. [V 50 b 2] Corpus ⁽⁹⁾ enim scilicet et

---

(1) est in effectu eod.

(2) n. m.: ex qua est et appellatur calidus ignis, ut ex colore et figura et inductione seorsum, quia in effectu sunt in eo.

(3) n. m.: confessum est.

(4) n. m.: calidum.

(5) n. m.: in verbo.

(6) n. m.: interrogationi tuae et iusso illi quod dicit: omne quod petit a te, da ei!

(7) n. m.: totalitatum et partium.

(8) n. m.: modos totalitatum et partium, rationaliter et naturaliter.

(9) n. m.: corpus autem scilicet species quidem (est) substantiae, genus autem corporis animati.

incorporeum partes substantiae sunt. Eadem autem analogia (1), id est autem mensura, scilicet comparatione, et species et genera quae a se invicem, unumquidque eorum pars scilicet et totalitas est. Corpus enim substantiae quidem est pars, eorum autem quae ex eo dividuntur, animatum scilicet et inanimatum, totalitas. Iterum autem animatum, cum pars sit corporis, totalitas est eorum quae sub eo, animalis dico et plantae et ζωοφύτων. Similiter, cum animal pars sit corporis animati, totalitas est rationalis et irrationalis. Et hoc modo usque ad atomos, Socratem ut dicam et Platonem, qui hominis partes sunt, speciei illius quae magis propria est. Saepe autem iterum eidem, cum valde naturaliter investigent, discernunt totalitates a generibus scilicet et speciebus quae dividuntur, dicentes (2), ut genera dividuntur in species, [V 51 a 1] ut autem totalitates in partes, alia autem ut voces homonymicae differentia significationum. Et certum est eos non idem putare esse genera scilicet et species et totalitates et partes. Cum autem haec ita dicantur ab antiquis, etiam nos nunc, similiter divisionem quidem discernentes generum in species et illam totalitatis in partes familiares, de his tantum in hac examinatione, quae praeposita est, verbum faciemus. Exempli gratia, ut dividitur hoc animal (3) aut haec planta in partes suas, et ea quae similia sunt in partibus (4) et illa quae non sunt similia in partibus (5), aut hoc lignum aut aqua aut ignis et, ut generaliter (6) dicam, omnis atomorum qui huiusmodi. Si enim nullus atomorum genus est aut species — totalitas autem quaedam est in relatione ad partes suas — neque genera et species vero totalitates vocantur. Hoc autem demonstrat et differentia divisionis eorum. Unumquodque autem enim [V 51 a 2] illorum in divisione nihil naturae suae destruit. Remanet autem ut erat, ac si divisum non esset.

(1) anōlogiō cod., et in marg. ΑΝΟΛΟΓΙΑ (*sic*) maiusculis literis exaratum.

(2) n. m.: aliquid in aliquo XI modis dicitur. Et primo quidem (modo) ut genus in speciebus, altero autem ut totalitas in partibus. Hoc est quod dicit, quo etiam dicit quod differunt genera a speciebus.

(3) n. m.: non universale, sed hoc aut illud.

(4) n. m.: ut caro et ossa.

(5) n. m.: ut caput et manus et pedes.

(6) ἁρῶιθ cod., n. m.: simpliciter, non definite.

Exempli gratia, substantia, cum secatur in corpus et in incorporeale, et animal in rationale et in irrationale, nullum quidquam omnino ⁽¹⁾ destruunt naturae suae. Similiter neque species. Exempli gratia, homo, equus, cum in atomos dividuntur, in hominem
 5 quemdam, exempli gratia, in Petrum et Paulum, et in quemdam equum, exempli gratia, in Pegasus, in Orionem. Sed autem totalitas, quae dividitur, utpote Socrates, in partes suas, non remanet iterum ut erat. Neque totalitas in unaquaque partium suarum est, ut genus in unaquaque specierum, et species in uno-
 10 quoque atomorum. Socrates enim et homo est et animal et corpus et substantia. Si igitur non eadem est divisio [V 51 b 1] generum et specierum et divisio totalitatis in partes suas, convenienter ergo illa quae eiusmodi sunt ad theoriam praepositam mittimus. Solum autem de illis quae principaliter sunt totalitates
 15 et partes verbum facimus. Simul cum his autem et eo quod nihil eorum quae vocantur totalia, genera scilicet et species, existentia ⁽²⁾ propria iis est. Totalitas enim, dicit ⁽³⁾ Aristoteles, aut nihil est aut ultima ⁽⁴⁾. In theoria ⁽⁵⁾ enim tantum cogitationis genera et species consistunt, cum ab atomis cogitatio ea adducat ⁽⁶⁾ et colligat ⁽⁷⁾, utpote saepe demonstravimus ⁽⁸⁾. Et quid igitur necessarium est, nos inaniter docentes de iis quibus propria
 20 existentia non est, arte logica uti ac si a se atque per se existant? De iis autem igitur tantum quae in atomis, totalitatibus [V 51 b 2] scilicet et partibus, verbum faciemus. Aequum autem iterum est, nos etiam aliud praerecordari, quod quasi (si)
 25 idem (esset) aliqui quandoque adducunt, partes scilicet et elementa, appellationes autem horum magis differre, cum quamdiu quidem elementa omnia appellent, id est partes et elementa,

(1) n. m.: omnino scilicet parte parva.

(2) *qnómē* cod., sed corrigendum *qūyyomō*, ut nota marginalis praebet.

(3) n. m.: in topica (b. *τόπιқи*).

(4) n. m.: quae in cogitatione ultima in genere comprehenditur.

(5) n. m.: cum enim scriptor hunc sermonem dixerit, nondum lapsus erat in haeresim illam quae dicit Divinitatem aliam ab hypostasibus, utpote commune harum, et ergo ita hic dicit.

(6) n. m.: sumat.

(7) n. m.: ut unum commune efficiat.

(8) n. m.: in aliis *πραγματιστας* nostris.

quandiu autem iterum omnia generaliter partes nominent, ex analogia quadam, ut dixi, nomina eorum discernentes, eo quod partes elementa vocent et iterum elementa partes. Sed autem valde differunt haec inter se invicem. Elementa quidem enim illa sunt, quorum ne unumquidque aliquo (modo) ⁽¹⁾ differt in composito a reliquis, sed omnia in se ⁽²⁾ et in compositum vadunt ⁽³⁾,
 5 ut terra et aer, aqua scilicet et ignis, quae in omnibus compositis mixta sunt, in nervis, in carnibus, in ossibus et in omnibus corporibus, in plantis, [V 52 a 1] in metallis. Nullum enim est corporum compositorum, neque membrum etsi parvissimum, quod
 10 non particeps sit quatuor elementorum. Similiter et illa quae animata sunt se habent ad animam et corpus. Etiam illa enim, quae ex anima et corpore composita sunt, unumquodque membrorum qualecumque sit et qualitercumque sit, animatum est, eo quod anima efficiens est vitae in corporibus. Itaque est et in οὐνόμασι ⁽⁴⁾,
 15 mel et vinum, cum totum mixtum sit ex duobus in totalitate sua. Etiam de qualitatibus ⁽⁵⁾ omnibus quae complent substantiam elementorum. Ignis autem totus in totalitate sua calidus est et siccus et levis, etiam aqua humida scilicet et frigida et pellucida et gravis, similiter et de aere et de terra. Sed etiam de omnibus
 20 quae composita sunt idem. Vinum enim totum in totalitate sua aut album est aut nigrum aut qualiscumque alii coloris quem habet. Et iterum aut acidum est aut dulce, humidum scilicet et grave et calidum. Similiter [V 52 a 2] et de omnibus quae huiusmodi. Elementa quidem ergo compositorum haec et ut haec sunt.
 25 Partes autem principaliter omnia ea quae non in totum id quod ex iis componitur et non in se invicem vadunt ⁽⁶⁾, etiamsi illae

(1) n. m.: neque in consistentia propria in loco, cum dividitur, neque in consistentia propria in loco, cum coniungitur, neque in conservatione differentiae, cum non consistit proprie, ut anima et corpus et materia et forma.

(2) n. m.: miscentur.

(3) n. m.: confunduntur, quod etiam patiuntur *χρῆσι* cum miscentur, etiam qualitates elementorum, quae confunduntur in compositis neque dividuntur neque servatur qualitas differentiae earum inter se.

(4) hmar debhšō.

(5) šwudhō'ē cod., in marg. nota aynōyōwōthō.

(6) n. m.: confusa et mixta sunt.

sint quae in totalitatem unificantur ⁽¹⁾, utpote muri domus et tectum et porta aut petrae et ligna et lateres et si aliud quidquam ad existentiam domus requiratur, et etiam in animalibus illa quae scilicet similia in partibus vocantur, nervi et ossa et venae
 5 et organa illa quae ex his, manus, caput, pectus, et quae his similia sunt. Differentia quidem scilicet elementorum et partium talis est. Cum autem, ut praedixi, saepe quamdiu accidat, eos metaphorice etiam partes elementa vocare et elementa partes, hoc ne quidquam, ut opinor, nocebit ad theoriam futuram. Non
 10 enim circa nomina, sed circa res, quomodo est natura eorum [V 52 b 1] quae huiusmodi, scrutamur, utrum scilicet in potentia an in effectu sint in eo quod ex eis componitur. Partes ⁽²⁾ ergo illae, quae in unoquoque atomorum scilicet elementorum, de quibus dicere proposuimus, sunt, (sunt) omnes illae quae natura
 15 habent dividi aut in ipsis rebus ⁽³⁾, ut anima rationalis a corpore, aut unumquodque ex organis ⁽⁴⁾ aut similibus ⁽⁵⁾ in partibus, aut illae quae in ratione ⁽⁶⁾ tantum et theoria ⁽⁷⁾ (dividuntur), ut animalia irrationalia ⁽⁸⁾ et plantae et corpora illa quae iis subsistunt. Neque enim esse possunt sine iis quae subsistunt, eo quod si
 20 militudine flammae exstinguuntur morte et in aliquid quod omnino non est vadunt, ut qualitates ⁽⁹⁾ illae quae ignem constituunt. Harum ergo partium scilicet elementorum quaedam quidem in potentia sunt in totalitate, quaedam autem in effectu. In potentia quidem, utpote in corpore quatuor [V 52 b 2] elementa,
 25 aqua, aer, terra, ignis. Ex his scilicet mixtae sunt substantiae.

(1) n. m.: cohaerentia partis ad partem, ut lapidum et laterum et reliquorum aut coniunctione partium cum se invicem ad consistentiam totius, ut capitis et manuum et reliquorum.

(2) n. m.: partes scilicet elementa illa quae in unoquoque elementorum.

(3) n. m.: in effectu.

(4) n. m.: caput et manus et pedes et reliqua.

(5) n. m.: nervi et venae et ossa et reliqua.

(6) cod. melthō, n. m.: methnappqonoytō = λόγος προφορικῶς (?), sed malim λόγος ἐνδιὰθετος.

(7) n. m.: dividuntur in quantitates, id est, cogitatione quae solvit consistentiam earum, scilicet totalitatis earum.

(8) ml̄lithō lō cod.

(9) šwudho'ē cod., in marg. nota praebet aynoyowothō.

Neque enim aqua in effectu est in corporibus compositis, neque terra neque ignis, neque aer, sed in potentia tantum. Et tali modo in potentia, ut compositum solvi possit in unumquodque horum in specie sua, non autem in eadem numero eis ex quibus in principio compositum est. Quomodo enim illa quae iam de-
 5 destructa sunt iterum fierent? Qualitates (1) autem eorum, id est autem calor et frigus et siccitas et humiditas, mixtionem et temperamentum in composito sustulerunt. Et propter hoc in diminutione (est) puritas eorum. Illa enim quae opposita sunt contra agunt in se invicem. Et propter hoc puritas uniuscuiusque eorum
 10 cum infirmatur, una qualitas (2) mixta ex duobus fit, ut ex varia mixtione albi et nigri, si accidat, maculatum fiat (3) aut prasinum aut smaragdum (4) aut [V 53 a 1] aliud quid huiusmodi. Sed mixtione varia calidi et frigidi qualitates (5) mediae quae complentur sine nomine sunt. Hoc etiam accidit et in mixtione sicc
 15 et humidi. Ergo et veritas qualitatum eorum in compositis destruitur. Et solum igitur in compositis elementa in potentia sunt, quia possibile est interdum unam ex his qualitatibus opposita apprehendere (6), et iterum fieri aut valde calidam aut frigidam utpote in principio, intelligendum autem, cum compo-
 20 situm solvatur. Itaque et de siccis et humidis. Et iterum et de iis quae continua sunt (7), exempli gratia, lignum decem cubitorum, in potentia sunt partes huius, id est decem cubiti. Unusquisque enim eorum pars est. Omne enim continuum divisibile est, id est, dividi potest, neque ecce iam in effectu est
 25 divisum. Si autem dividatur in decem pedes, ut dicam, continuum illud unum destruitur [V 53 a 2] et fit discretum scilicet et multa.

(1) śudhō'ē cod.

(2) śwudhō'ō cod.

(3) n. m.: varius ex albo et nigro.

(4) n. m.: cyaneum, aut color lapidis Lazuli [cod. Pazar sic!].

(5) śwudho'ē cod.

(6) n. m.: firmam fieri, superare.

(7) n. m.: postquam demonstravit modum potentiae illius quae e mixtione qualitatum elementorum fit in corpore, cum debilitentur effectus eorum in eo quod ex illis consistit, pergit et demonstrat etiam illum alium modum potentiae, quae cum prior sit in rebus utpote differentiae in generibus, postea exit ad effectum secundum demonstrationes quas sumit, ut qualitates videntur in effectu in consistentia specierum.

Decem enim ligna ex (1) pedibus fit illud unum. Huius autem numeri decem, partes sunt unaquaeque harum decem singularitatum, neque (sunt) partes illius unius continui, quod divisione destructum est. Non enim ergo remansit unum, neque continuae
 5 (sunt) partes huius. Quia ergo unaquaeque singularitatum pars est decadis et illa quae discreta sunt discretionis neque illius unius discreti quod destructum est, manifestum est, illas decem singularitates, priusquam divisum sit illud, non solum in potentia huius fuisse, sed etiam totalitatem earum, id est autem, decas in
 10 potentia erat in continuo illo, quod nondum divisum fuerat. Hoc autem iterum etiam hinc manifestum est, omne continuum in numerum sine fine esse divisibile. Lignum igitur illud decem pedum, quod nondum divisum est, non solum in decem sectiones dividi potest, sed etiam in viginti et triginta et multas [V 53 b 1] ite-
 15 rum, si omne continuum numero infinito divisibile est. Si ergo in numeros multos sine fine est divisibile omne continuum et propter hoc neque (numerus) decem neque quisquam aliorum numerorum in effectum est in continuo, ergo neque ille (numerus) decem singulariter (2) erat partes ligni, ille decem pedum in potentia nec in
 20 effectum (est). Ergo et totalitas harum partium, id est autem decas, solum (3) in potentia erat in eo. Si enim numerus quantitatis discretorum (4) est, ergo quando de continuo numerum quandam dicimus, exempli gratia, decem, quinquaginta, centum, lignum decem pedum aut centum dicentes esse aut malum (5), ut dicam,
 25 mille, manifestum est, nos in potentia numerum horum dicere, de his omnibus dicentes dividi posse ea [V 53 b 2] quae subsistunt, nec in effectum, quorum huiusmodi omnia partes eorum sunt, si non idem efficiemus esse effectum et discretionem et potentiam et continuitatem, quod non est possibile. Ergo cum nu-
 30 merum ponimus supra continuum, pedis si accidat aut cubiti,

(1) n. m.: per.

(2) n. m.: uno modo numeri, coniunctim decem.

(3) n. m.: solum.

(4) n. m.: quantitatis discretae.

(5) cod. P'awrō = λάρρα (?), malus (navis); n. m. lignum illud cui ligata est vestis (aut instrumentum) quae conflatur a vento, quod lignum carinam [saqoroyō] appellant aut P'awrhō (*sic!*), quae metitur numero mille.

aliquo modo dividimus id, supra omne cubitorum aut pedum signum ponentes. Demonstratum est ergo manifeste, non solum partes continui, utpote nunc lignum decem cubitorum in potentia est, sed etiam totalitatem partium, id est decadem, in effectu quidem magnitudinem fuisse ⁽¹⁾ et unum continuum, etiamsi quid- 5 quam horum quae existunt natura non aptum sit ut dividatur, ut sol aut ut una ex stellis aut corpus caeleste, quae, cum magna sint, intellectu sunt divisibilia sine fine, etiamsi numquam divisio eorum in cogitatione ad signum ⁽²⁾ perveniat. De partibus quidem ergo, scilicet illis quae in potentia, et totalitatibus, omnia 10 quae [V 54 a 1] huiusmodi. In effectu autem partes scilicet et totalitates sunt, utpote illae quae in corpore nostro, quae vocantur similia in partibus, nervi, venae, caro, ossa, et organa illa quae ex eis ⁽³⁾ consistunt aut aliquid earum, ⁽⁴⁾ caput ⁽⁵⁾, pedes, manus, cor, venter, et in plantis radices, trunci, rami et omnia ea 15 quae his similia sunt. Ea enim quae in locis remota sunt a se invicem, illa etiam principaliter partes sunt. Ea autem, quae in totum compositum vadunt ⁽⁶⁾, elementa sunt compositi, neque partes. In eis ergo quae discreta sunt ⁽⁷⁾, id quod ex omnibus compositum est ⁽⁸⁾, unum est principaliter et totalitas partium suarum. 20 Partes autem multae in effectu, quia etiam totalitas harum in effectu est. Ex his igitur similibus in partibus consistunt organa, ex organis autem animal totum aut planta, cum nulla quidem pravitas in hoc sit, ut quibusdam placuit. Non enim idoneum est idem multa esse et unum [V 54 a 2] in effectu. Hoc enim non possibile est. Sed in 25 eo quidem, quod ad totalitatem (attinet), animal aut planta unum est unumquodque horum, nec multa, in eo autem quod ad partes,

---

(1) n. m.: quantitas ligni magna, priusquam divisum esset in effectu.

(2) n. m.: ad completionem signi, scilicet ad effectum non pervenit.

(3) n. m.: ex similibus in partibus, capite et pedibus et manibus et reliquis.

(4) n. m.: aliquid earum animal aut plantam vocat, quae ex similibus in partibus aut organis consistunt.

(5) n. m.: haec sunt organa.

(6) n. m.: aut confusione aut mixtione.

(7) n. m.: in locis.

(8) n. m.: scilicet consistit.

multa nec unum. Discreta enim sunt haec a se invicem, etiamsi continua (1) sint in totalitate sua. Non enim, ut putaverunt quidam (2), totalitas nihil aliud est, nisi omnes partes simul (3). Hoc enim in aliis redarguimus (4). Etiam nunc autem breviter dicemus.

5 Possibile enim est, partes lecti et domus, lapides dico et ligna et omnia ea quae domum efficiunt, propinquas esse et tangere se invicem, ut accidit. Sed neque lectus est primum (5), neque secundum (6) domus. Sed cum aptantur partes et formam lecti aut domus accipiunt, inde est totalitas. Antea autem sic in potentia

10 erat totalitas, nec in effectu, utpote etiam partes eius in potentia erant. Ergo [V 54 b 1] neque si quisquam animal aut plantam quandam cogitet, omnes partes simul (7) positas totalitatem (8) nominare (ei) licet, cum non sit eis quidem igitur cum positione scilicet ad se invicem et cohaerentia illa nunc (9). Haec nec ani-

15 malis nec plantae est totalitas. Nec enim unaquaeque partium utilitatem scilicet et effectum suum praebet, cum non aptatur (10) ita utpote est nunc. Totalitas ergo non simpliciter (11) omnes partes simul est, sed id quod ex omnibus partibus componitur, cum positionem naturalem (12) scilicet ordinem, qui aptatur unicuique

20 harum in propinquitate ad reliquas, sumunt. Si autem quis, cum eis quae (manifeste) videntur pugnant, dicat non esse partes animalis in effectu, illa scilicet organa et similia (in) partibus, sed utpote res quidem in effectu esse, carnem, ossa, nervos, caput, manus, utpote [V 54 b 2] partes autem animalis in potentia tan-

(1) n. m.: quae, quamquam remota sint locis, sed cohaesio est eis in corpore.

(2) n. m.: illi qui in potentia dicunt esse partes in totalitate.

(3) n. m.: colliguntur.

(4) n. m.: in *πραγματιστα* alia quae nobis non est nota nunc.

(5) n. m.: id est totalitas quae ex collectione lignorum, cum non concinnata sint secundum ordinem.

(6) n. m.: id est totalitas scilicet collectio lapidum et laterum et lignorum, cum non concinnata sint.

(7) n, m : quae cum se invicem collectae sunt.

(8) n. m.: animalis et plantae.

(9) n. m.: concinnata.

(10) n. m.: ordinatur.

(11) cod. *šaryo'ith*, n. m.: solute cum non aptatae sint.

(12) n. m.: cum sumat unaquaeque locum suum.

tum, (et) similiter ⁽¹⁾ etiam de plantis, radices, truncos, ramos, intestina ⁽²⁾, viscera ⁽³⁾ et ea quae his similia sunt — hoc enim audiui aliquem dicentem — primum quidem dicemus: qualis est divisio illa quae a prioribus divulgata est ⁽⁴⁾ circa dissimilitudinem ⁽⁵⁾ partium et rerum, si hae non sunt partes animalis? Et ⁵ postea, si in potentia sunt nec in effectu partes animalis et plantae, aut interdum ⁽⁶⁾ sunt in effectu partes horum aut non sunt? Si quidem ergo non sunt usquam partes in effectu, neque in potentia sunt nunc partes, eo quod nunquam una earum exit in effectum. Si autem sunt interdum partes in effectu, (sunt) cum ¹⁰ scilicet unificantur in totum animal et plantam (et) manent aut (cum) dividuntur ab hoc. Si igitur ergo, cum maneant ⁽⁷⁾, partes fiunt ⁽⁸⁾, manifestum est, permutationem quandam et alteritatem ⁽⁹⁾ eis accidere. Omne enim quod a potentia prima vadit [V 55 a 1] ad effectum, per permutationem ⁽¹⁰⁾ et alterationem ⁽¹¹⁾ vadit. Sed ¹⁵ nullam permutationem substantialem, quotiescumque est animal aut planta, patiuntur partes horum, praeterquam ⁽¹²⁾ si a passione quadam destruantur. Sin autem dividuntur partes, totalitatis fiunt. Sed cum omnes dividuntur, etiam illae ⁽¹³⁾ destruantur et totum animal et planta eodem tempore ⁽¹⁴⁾. Et cuius ergo erunt partes ²⁰

---

(1) n. m.: animalis et de plantis; utpote res in effectu sunt radices et trunci et reliqua et ut partes in potentia tantum.

(2) n. m.: venae.

(3) n. m.: plantae aut animalis.

(4) n. m.: apud antiquos.

(5) n. m.: ut demonstret differre res illas, quae consistentiae animalis subsistunt, ab eo quod etiam partes eius fiunt, quod demonstrare non potest.

(6) n. m.: postea.

(7) n. m.: in unificationibus suis.

(8) n. m.: in effectu.

(9) n. m.: quod cum fuisset in potentia primum, postea vadit ad effectum.

(10) n. m.: d.yothō, essentiae.

(11) n. m.: d.qanyūthō, possessionis [id est qualitatum].

(12) n. m.: utpote quod non destruitur, quoniam remanent partes eius unificateae in effectu.

(13) n. m.: partes.

(14) n. m.: destruantur.

illae mortuae et iam solutae (1) et quibuscum (2) et totum animal et planta destructa sunt, quorum erant partes et nominabantur, antequam ab eis divisae essent? Si igitur animalis et plantae sunt quidem partes, illa scilicet similia (in) partibus et illa or-
 5 gana, nec in potentia sunt, ut demonstravimus, restat (3) ergo, ut in effectu sint partes quae unificantur in totalitatem. Utpote hae omnes sunt et illae quae circa partes, scilicet quae in effectu, et totalitatem, in quibus quidem totalitas una erat, partes autem multae. De atomis autem illis [V 55 a 2], qui ex
 10 elementis compositi sunt, de quibus etiam praediximus, in eis elementa in se invicem et in totum compositum vadere (4), compositum illud, quod ex eis componitur, non ergo multa est et unum, utpote de partibus et de totalitate erat (5). Singulariter (6) autem illud, quod ex elementis, est unum in effectu, neque multa:
 15 ignis (7), aqua et id quod ex anima et corpore, sive animal (8) sive planta sive unumquodque illorum, quae huiusmodi sunt. Nisi in potentia multum ea, quae ex illis sunt, dicat aliquis, et sic in potentia, non ut id quod in effectum eductum est inde ab omni tempore, sed quia ratione (9) possunt dividi, utpote ex igne qui-
 20 dem calor et siccitas et levitas, ex animatis (10) autem vita irrationalis et vegetativa ex corporibus (11) illis quae eis subsistunt. In effectu enim, ut dixi, nullum horum dividi potest ab illo quod subsistit (ei), utpote anima rationalis dividitur (12) a corpore nostro. Si enim neque pars [V 55 b 1] parva ignis est, in
 25 qua non sint simul (13) omnes qualitates illae quae ignem consti-

(1) n. m.: in elementa et atomos.

(2) n. m.: cum divisae et destructae fuerint.

(3) hassirō cod., n. m.: šarrīkhō.

(4) šarrīkhīn cod., n. m.: hallīfīn.

(5) n. m.: quod dicitur vero.

(6) n. m.: balhōdh, solum.

(7) n. m.: absolute semper, quoniam id quod quamdiu non exit in effectu, omnino non dicitur esse in potentia.

(8) n. m.: ea quae ex elementis.

(9) n. m.: in theoria.

(10) n. m.: sine ratione.

(11) n. m.: ex spongis et cochleis.

(12) n. m.: in effectu.

(13) n. m.: neque deficienter neque dividenter.

tuunt, nec autem iterum animata, nec unum membrum inanimatum erit, utpote nervus aut vena aut pes aut digitus aut caput. Dic mihi quomodo numerum in his videre possumus! (1). Statim (2) enim ac conspicio in theoria animam a se et per se et corpus, investigans quid sit natura uniuscuiusque eorum, statim compositionem illam, quae ex his, theoria solvo, cum nec in ullo eorum a se et per se sit, sed in composito quod ex ambobus. Similiter et si caliditatem ignis in theoria a se et per se conspicio et siccitatem et levitatem, in theoria destruo substantiam ignis. Nec ulla enim harum a se et per se ignis est, sed neque quia vadunt in se invicem et in totalitatem eius, mutationem patiuntur. Solum enim qualitates contrariae patiuntur a se invicem, cum inter se confunduntur. Circa [V 55 b 2] partes autem illas totalitatis, quia unaquaeque harum a se et per se a reliquis discreta est, unamquamque earum a se et per se in theoria conspicere possumus, cum non dividamus eas a totalitate neque compositum solvamus. Etiam enim natura creatrix ita eas ordinavit, a se invicem quidem eas dividens, cohaerentiam autem in totalitate faciens eis, illas autem, quae in totalitate, invasit, ut dixi, naturam his, (scilicet) unicuique harum, a se et per se non discernens, sed numerum earum in unum miscens, quod qui ausus est postea numero eas dividere, etsi in theoria tantum dividat, iterum hoc totalitatem solvit scilicet et destruit, si pluralitas, ut praedixi, aliena est a continuitate et ab uno. Et cum hoc verum sit, neque totalitatem principaliter de illis quae huiusmodi sunt neque partes possumus vocare. Eorum enim quae ad aliquid sunt totalitas et partes. Et propter hoc et cum se invicem sunt [V 56 a 1] et simul delentur. Utpote enim pars totalitatis est pars, ita

(1) n. m.: propter mixtionem eorum sine discretione eorum a se invicem, quae non sinit numerum.

(2) n. m.: postquam decrevit qualitates ignis theoria dividi non posse ab eo quod eis subsistit, et vitam irrationalem ab animatis et vitam vegetativam a corporibus quae illi subsistit, omnino non in effectum, quod etiam patitur anima in separatione a corpore, facit inquisitionem quomodo videamus theoria separationem animae a corpore et quomodo illam qualitatum ignis ab illo, et cum in hoc similes sint, diversae sint in eo, quod illa quidem in effectum patitur separationem, hae autem omnino non (patiuntur), sed theoria tantum.

et totalitas partium est totalitas A verbo enim graeco μερῖζω (1), quod est divido, pars [μέρος] (nominata) est (2). Sectiones (3) enim totalitatis sunt partes. Si autem sectiones totalitatis alicuius (4) sunt partes, ergo (5) (totalitas) omnium partium est. Ita est finis et continuitas aut id quod colligit in eo partes omnes. Nullum enim impartialium appellabit quis principaliter totalitatem, nec singularitatem (6) nec punctum, nec aliud quidquam qualecumque eorum quae non partialia (7) (sunt). Si autem et singularitatem irrationaliter vocet quis totalitatem, aut punctum, nonne necesse est 10 metaphoricitate (8) usus nominum cum hoc etiam res has naturam (9) suam mutare? Propter hoc nec elementa (10) principaliter partes vocamus, neque partes elementa. Omnis enim pars, aut [V 56 a 2] in potentia est in eo (11) cuius est pars, eo modo quem exposuimus, aut in effectu (12). Terra autem et aqua et 15 duo (13) illa reliqua, nec in effectu sunt in compositis — corrumpuntur enim, ut demonstravimus, id autem quod non est (14), quomodo erit pars eius quod est? (15) — nec in potentia, si quis diligenter inquiret (16). Sin autem accidat ex destructione compositi terra quaedam aut aqua, sed alia est numero praeter ea ex quibus 20 (17) est id quod corruptum est. Nec igitur sunt partes eae, quae sunt, eius, quod non est, eae, quae nunc sunt (18), eius, quod

(1) μερῖζω, mīrō cod., n. m.: mēryō MEPIΩ, sed legendum MEPIZΩ.

(2) n. m.: nominata.

(3) n. m.: in loco et in alteritate positionis.

(4) n. m.: quae non secta est, id est, corporis cuiusdam.

(5) n. m.: totalitas.

(6) n. m.: eo quod non secatur.

(7) n. m.: utpote quae non secantur.

(8) n. m.: homonymia.

(9) n. m.: et alias fieri, quae participes cum illis sint nominis.

(10) n. m.: neque propter homonymiam elementorum cum partibus.

(11) n. m.: in continuo aut composito, cum dividitur aut solvitur.

(12) n. m.: ut partes indivisibilis.

(13) n. m.: elementa.

(14) n. m.: subsistens in puritate sua.

(15) n. m.: subsistens et compositum.

(16) n. m.: eius (?) esse potentiam, quod natura praeditum est (mkhon) ire in effectum.

(17) n. m.: elementis totalibus et puris.

(18) n. m.: consistentia propria.

iam destructum est. Nec iterum possunt esse (partes) eius quod ergo iterum non est numero idem. Circa elementa autem illa quae se invicem non ⁽¹⁾ destruuntur in composito, utpote in igne caliditas et siccitas et levitas aut anima nostra rationalis et corpus, et generaliter circa [V 56 b 1] omnia ea quae ex materia 5 et forma composita sunt ⁽²⁾, quapropter ea ⁽³⁾ partes compositi non dicimus, sed elementa, superius praediximus. Etiam enim forma quidem, materiae est forma, et ad illam est ei adsumptio. Et materia autem formae est materia. Neque quidem forma totalitatis alicuius (est) materia, magis autem eius quod ex materia 10 et forma componitur. Elementa enim compositi ⁽⁴⁾ materia et forma (sunt), neque partes ⁽⁵⁾. Differunt igitur manifeste elementa et partes. Cum enim id, quod ex materia et forma componitur, dividitur, utpote animal aut arbor aut lapis, aut in similia in partibus aut in dissimilia in partibus aut in ambo, sectiones huius- 15 modi ⁽⁶⁾ partes eius quod divisum est appellantur, cum unaquaeque earum compositionem ex materia et forma conservet. Divisio enim illa, quae in elementa prima aut simpliciter ⁽⁷⁾ in materiam et formam, solvit compositionem ⁽⁸⁾. Ex quo manifesta est differentia quae [V 56 b 2] inter se invicem, partium scilicet 20 et elementorum. Propter hanc causam totalitatem diximus ⁽⁹⁾, non ut quis crederet, utpote formam ⁽¹⁰⁾ quae posita sit supra compositionem partium, aut ut supra domum et navem figuram huiusmodi, aut supra carnem et ossa mixtionem elementorum huiusmodi quae est formae naturali, et, ut ita dicam, simulacrum carnis 25

(1) n. m.: quae non eversa sunt aut desierunt a faciendo haec compositione sua.

(2) n. m.: si corpora (paghrē) sint aut corpora (gūšmē).

(3) n. m.: qualitates elementorum et animam rationalem et corpus, tum etiam materiam et formam.

(4) n. m.: eius quod ex materia et forma.

(5) n. m.: quia unumquodque non in loco proprio consistit, secundum ordinem partium, et ergo non fit totalitas.

(6) n. m.: similia in partibus et dis(similia).

(7) n. m.: simpliciter (pšīto'ith).

(8) n. m.: partium compositi ex materia et forma.

(9) n. m.: supra compositum, utpote compositum ex partibus, et divisibile in has tantum.

(10) odhšō cod., n. m. dmūthō = figuram.

et simulaerum ossium. Et etiam ipsi Aristoteli placuit omnino non idem esse carnem scilicet et id quod carni est. Caro quidem enim est quod ex materia, dico autem mixtionem huiusmodi elementorum et simulaerum carnis quod ei est, quod forma carnis 5 nominatur. Quod autem est carni non (est) totalitas, sed solum eo quod dicitur caro, quod est forma carnis. Quia etiam navis est id quod (est) ex lignis et ex materia reliqua et ex figura huiusmodi (1). Navis autem tantum est figura huiusmodi, quae supra materiam eius posita est [V 57 a 1]. Similiter et de uno- 10 quoque aliorum. Alterum est id quod est os (2) et alterum id quod ossi est (3), et homo (4) scilicet et quod homini est (5). Forma ergo illa quae posita est supra materiam, non est totalitas, sed forma (est) haec materiae huius quae subiecta est. Etiam illa formae est materia. Similiter et de unoquoque, sive naturalia sint 15 haec, sive artificialia (6). Totalitas autem illa quae ex omnibus partibus illis quae locis (7) divisae sunt cum compositione quae necessaria et apta (8) illis est et propinquitate naturali ad se invicem, ut dixi, est aut artificialis. — Et cum haec audivisses, o Deum amans Sergie, valde recte respondisti et nobis dubium ma- 20 nifestavisti: si totalitas non est forma illa quae est posita supra materiam, ut demonstravisti (9), sed illa quae ex omnibus partibus consistit cum forma quae est in compositione earum, in qualibus ergo partibus [V 57 a 2] erit totalitas, cum non sint partes aliae praeter illas ex quibus consistit totalitas? Cum autem pro hoc 25 verbo pugnemus, etiam nos dicimus, quamquam partibus domus aut animalis ratio (10) materiae sit ad formam (11) scilicet figu-

(1) n. m.: ex qua dicitur navis.

(2) n. m.: in essentia sua.

(3) n. m.: qualitas et quantitas et positio et reliqua.

(4) n. m.: qui ex anima rationali et corpore et qui vivus, rationalis, mortalis et reliqua.

(5) n. m.: rectitudo staturae, latitudo unguarum, quantitas certa, virtus, vitium, calvitium et reliqua.

(6) n. m.: quae ab hominibus operantur et possidentur.

(7) n. m.: separatis.

(8) n. m.: consequentia ordinata.

(9) hwayt d.ätt cod.

(10) n. m.: ordo et potentia subsistentiae.

(11) n. m.: dmüthō = figura.

ram (1), quae posita est supra ea, formam autem non esse totalitatem demonstravimus, sed id quod componitur (2) ex materia (3) et forma. Non ergo principaliter totalitas quidem in partibus (4) esse dicitur, quod ab antiquis (5) dici solebat. Illae (6) enim ergo partes aliae erunt totalitatis, in quibus id quod ex omnibus partibus 5 componitur esse dicitur. Nec enim in illis quae ante compositionem. Non enim erant haec iam partes quaedam (7), quia neque totalitas erat. Nec in illis quae post compositionem. Ex eis enim composita est totalitas. Si ergo non possibile est aliquid in se esse [V 57 b 1], generaliter autem illa quae significant id "in aliquo", omne illo- 10 rum aliud in alio est, ut est quidem materia in qua est, et (utpote) in tempore tempus, et in loco locus, similiter et de omnibus (8), necessarium est, neque totalitatem in partibus esse. Accideret enim sic aliquid in se ipso esse. Sin autem hoc absurdum est, extingatur (9) a propositionibus illis quae "in aliquo", illa 15 quae dicit unam harum "esse in partibus", esse totalitatem, quamvis in aliis (10) doctrinam antiquorum etiam nos secuti simus. Cum autem hoc verum sit: non sunt partes in totalitate, (et) iterum: non est aliquid in se ipso, sed: nec unalibet pars in 20 totalitate est, principaliter dicatur. Quod enim minus est parte ea in qua (id) dicimus esse, non totalitas est, cum (sit) minus ea. Et valde ergo verum est [V 57 b 2] dicere partem totalitatis totalitatis esse partem, nec in totalitate esse. Sin autem dicat quis possibile esse nos unamquamque partium a se et per se natura-

(1) n. m.: utpote ad domum.

(2) n. m.: totalitas est.

(3) n. m.: materiam quidem hic partes ex quibus consistentia totalitatis (est) appellat.

(4) n. m.: formam autem figuram illam quae supra compositionem suam quae ex partibus.

(5) n. m.: ab Aristotele et Porphyrio.

(6) n. m.: cum non sint illi aliae praeter has ex quibus consistit.

(7) n. m.: quia nondum compositae sunt cum se invicem ut fiat totalitas cuius sint partes.

(8) n. m.: illis quae in aliquo dicuntur.

(9) n. m.: negetur de partibus et totalitate id quod sunt utpote illa quae dicuntur in aliquo.

(10) n. m.: quae praeter illud quod totalitas in partibus est et partes in totalitate.

liter (1) cogitare et de ea loqui, ut dicam manus, pedes, cor et reliqua, ratione naturali quae circa unumquodque horum, totalitate non sublata, sed non in unaquaque (2) partium est totalitas, sed in compositione et perfectione simul omnium. Compositio
5 autem et perfectio omnium totalitas esset. Et in qualibus ergo iterum partibus hanc totalitatem, quae ex omnibus partibus composita est, esse dicere possumus, nisi, ut dixi, quid in se esse ponamus, quod ex impossibilibus est?

10 Explicuit tractatus logici Johannis Philoponi ad sanctum et sacrum Sergium, patriarcham Antiochiae.

*
*
*

Questa soscrizione è sbagliata, perchè Sergio non era allora già patriarca d'Antiochia. Il titolo della lettera, che dà l'argomento di cui tratta lo scritto e il nome del recipiente, chiama Sergio "presbitero". La soscrizione è quindi una aggiunta posteriore, fatta dall'amanuense di qualche manoscritto quando Sergio non era più conosciuto che come patriarca d'Antiochia.

Sergio fu nominato patriarca d'Antiochia alcuni anni dopo la morte di Severo, avvenuta nell'anno 543, secondo Giovanni d'Efeso, nell'anno in cui i Barbari, cioè Totila, espugnarono Roma, secondo Mär Michele; quindi verisimilmente nel 546 (3). La nostra lettera è dunque anteriore all'anno 546. Il fatto che essa è diretta a Sergio corrobora vieppiù la tesi del Reichardt, che il Σέργιε... τιμωτάτη μοι κεφαλή... και των εν αρχιερεσβι θεου τελοντων ἐγγζλλώπιεμα del *De opificio mundi* (4), a cui il Filopono dirige il proprio libro, sia il patriarca d'Antiochia (5).

(1) n. m.: cum intelligamus quidditatem eius, etiam qualitates naturales eius et accidentales, et has verbo *προφορικῶ* demonstramus.

(2) n. m.: ut quae dicuntur in se invicem, ut forma illa quae posita est supra compositionem partium, ut est figura in unaquaque partium.

(3) Vedi la prefazione di G. Reichardt alla sua edizione del *De opificio mundi* del Filopono, Lipsiae 1897, p. X.

(4) ed. Reichardt, p. 2⁵⁷⁶.

(5) Il Reichardt crede che il *De opificio mundi* sia stato composto negli anni 546-549, che sono gli anni del patriarcato di Sergio. Il Filopono non accenna affatto, nè direttamente nè indirettamente, alla circostanza che Sergio è patriarca d'Antiochia. Il libro potrebbe quindi essere anteriore al 546.

Il nostro autore non ha scritto questo breve trattato a scopo filosofico, egli non aveva cioè l'*interesse filosofico* di mettere in chiaro il rapporto tra il tutto e le parti, ma il suo intento era diretto a sostenere mediante argomenti presi dalla filosofia una tesi teologica, e precisamente quella tesi che è il caposaldo della dottrina monofisitica circa la struttura della personalità del Messia: Gesù Cristo è sorto *da due nature* e forma *una natura*. Gesù Cristo o il Messia è il tutto, τὸ ὅλον, le due nature di cui è composto, la divinità e l'umanità, sono le parti, τὰ μέρη. È chiaro che chi voglia portare un giudizio fondato sulla composizione della persona del Messia, deve conoscere esattamente i concetti filosofici con cui ha da operare. Questo è dunque il motivo profondo, per cui il Filopono ha scritto questa lettera. Il motivo occasionale è stata la domanda di Sergio, fatta con riguardo alle dottrine monofisitiche, se le parti siano nel tutto soltanto potenzialmente oppure effettivamente (85₃₋₉). Però Sergio sembra aver svolto più ampiamente la sua domanda oppure aver chiesto nuovamente qualche delucidazione, perchè la citazione delle parole di lui alla p. 100₂₀ e sgg. lascia chiaramente a vedere che il presbitero di Tellā aveva dei dubbi non soltanto circa il rapporto tra il tutto e le parti, ma anche circa altri problemi che stanno in nesso con questo.

Lo scopo teologico della lettera si palesa chiaramente nelle parole: *et valde ergo verum est dicere, partem totalitatis totalitatis esse partem nec in totalitate esse*, cioè che, fatta la debita trasposizione sul terreno cristologico, vuol dire: Cristo non è in due nature, ma ha *una* natura composta.

Esistono due dottrine — dice il Filopono — circa il modo di esistenza delle parti nel tutto. Secondo alcuni esse sono nel tutto soltanto potenzialmente, δυνάμει, secondo altri invece effettivamente, ἐνεργείᾳ (9₃₋₉). Da tutte e due queste posizioni filosofiche sorgono alcune ἀπορίαι, che non si possono risolvere così senz'altro. Vi sono cioè argomenti validi da addurre tanto contro coloro che sostengono la prima tesi, quanto anche contro quelli che affermano la seconda dottrina; inoltre si può facilmente dimostrare che incappa in parecchie difficoltà anche chi sostiene l'effettività del tutto e la potenzialità delle parti.

Dimostrato così il problema, il Filopono si accinge a pre-

mettere alcune osservazioni, prima di entrare in una disamina particolareggiata dello stesso. Alcuni tra gli antichi — cioè Aristotele e Porfirio — chiamano totalità i generi e parti le specie, e così essi arrivano fino agli individui. Nel suo commento alle *Categorie* (ed. Busse, C A G XIII 1, Berolini 1898, p. 32₃₀ - p. 33₄) egli osserva infatti che Aristotele διακρίνει αὐτὸ τοῦ τε ὡς μέρους ἐν ὄλῳ ὑπάρχοντος καὶ τοῦ ὡς εἶδους ἐν γένει (καὶ γὰρ τοῦτο δοκεῖ πως ὡς μέρος εἶναι τοῦ ὄλου ζῆου καὶ τὸ ζῆον ὄλον τι εἶναι καὶ τοῦτο καὶ ὁ Πορφύριος ἐν ταῖς Εἰσαγωγαῖς φησὶν (cioè p. 8₁₋₂ ed. Busse). Però il Filipono non vuol confondere le parti colle specie e perciò parlerà soltanto delle parti vere e proprie.

È notevole il fatto che a p. 5₁₇₋₂₀ l'autore dichiara limpidamente il proprio nominalismo: In theoria enim tantum cogitationis genera et species consistunt, cum ab atomis cogitatio ea adducat et colligat, utpote saepe demonstravimus.

Si veda anche nel commento alla *Fisica* (C A G XVI), p. 12₅₋₇: τί γὰρ ἔστιν ἄλλο τὸ ἐν τοῖς πολλοῖς γένος, εἰ μὴ ἢ ἄθροισις πάντων τῶν κατὰ μέρος, ἢ γινόν τὸ κοινῶς πάντων τῶν κατὰ μέρος κατηγορούμενον; p. 12₂₄₋₂₆... ὅς (cioè il λόγος) ἐλλέξας τὰ κατὰ μέρος τῆ αἰδηθήσει ἐγνωσμένα τὸ πάντων ἄθροίσμα, ἢ ἀπλῶς τὸ ἐν πᾶσι κοινόν, γένος ἐκάλεσεν. È noto che il suo nominalismo ebbe per necessaria conseguenza il triteismo.

Sulla differenza che intercede tra μέρος (p. 89₂₆ e sgg.) e στοιχεῖον (p. 89₄ e sgg.) è da vedere quanto dice il Filopono nel commento alla *Fisica* (ed. Vitelli, C A G XVI, Berolini 1887, p. 7₂₅ - p. 8₇); e p. 7₃₀ l. c. egli dice degli στοιχεῖα: τὰ δὲ στοιχεῖα ὄλα δι' ὄλων αὐτῶν καὶ διὰ τοῦ ἐνοητέου κειχώρημεν... La parola χωρεῖν ricorreva nel testo greco della lettera là dove il traduttore adopera il termine *šrekh* (p. es. p. 89₂₇, 90₂₁, 93₁₈). Vedi inoltre il commento alla *Fisica* (l. c.) p. 426₂₋₃: τάτη γὰρ καὶ διαφέρει μέρος στοιχείου τῷ τὸ μὲν στοιχεῖον δι' ὄλον χωρεῖν οὐ ἂν ἢ στοιχεῖον, τὸ δὲ μέρος οὐ.

Delineata la differenza tra, gli elementi e le parti, il Filipono afferma, dopo aver dichiarato di non occuparsi degli elementi, che alcune delle parti sono nel tutto in potenza, altre invece in effetto o atto (p. 90₂₂₋₂₅).

In potenza sono i quattro elementi nei corpi, perchè le qualità caratteristiche degli stessi subiscono una diminuzione e com-

pressione tra loro e perdono la loro purità naturale (p. 91₈₋₉). Si veda quanto il Filopono dice nel commento alle *Categorie*, p. 159₂₀₋₂₄, C A G, XIII 1, ed. Busse: ... οὕτω καὶ ἐπὶ παθῶν τῶν ποιότητων οἰεῖσθαι χρῆναι ὅτι αὐταὶ μὲν καθ' ἑαυτὰς ἀνεπίτατοι εἶδη καὶ ἀνάγκη, ἐν ὑποκειμένοις δὲ γινόμενα τοῖς εἰσβάσειν, ἐν οἷς καὶ περὶ αὐτῶν μίγνυσθαι, ἢ ἐπιτείνονται ἢ ἀνίστανται τῇ τῶν ἐναντιῶν πλείον ἢ ἔλαττον ἐπιμύξει. Accade qualche volta anche che una di queste qualità assorbe e distrugge le altre, a lei opposte (p. 91₁₈); si confronti nel commento alla *Fisica* (l. c.) p. 418₂₂₋₂₄: εἰ γὰρ ἐπικρατέστερον ἢ ἔν τι ἐξ αὐτῶν, φθείρει τὰ λοιπὰ καὶ μεταβάλλει εἰς ἑαυτό.

In atto sono invece τὰ ὁμοιομερῆ (p. 93₁₁), i quali formano gli organi (p. 93₂₂) che compongono tutto l'animale (p. 93₂₃). Si veda il commento alla *Fisica* (l. c.) p. 157₇₋₉: εὐνοτιθηδὶ γὰρ ἢ φύδις καὶ τὰ ἔτοιχία εἰς γένεθιν τῶν ὁμοιομερῶν, καὶ τὰ ὁμοιομερῆ εἰς γένεθιν τῶν ὁργανικῶν, καὶ ταῦτα εἰς τὴν τοῦ ὅλου ζῴου γένεθιν, εἰ καὶ ἐπακολουθεῖ ἐξωθεν τῇ τοιαύτῃ εὐνοτιθηδὶ τὸ τοιόνδε εἶδος, ὡς περ καὶ ἐπὶ τῶν τεχνητῶν.

P. 94₁₇₋₁₈: Totalitas ergo non simpliciter omnes partes eimul est ...; si confronti nel commento alla *Fisica* (l. c.), p. 46₁₁₋₁₂... ἐπειδὴ οὐδὲν ἑτερόν ἐστι τὸ ὅλον ἢ πάντα τὰ μέρη. Ma questa proposizione fa parte di un sillogismo falso (l. c. p. 46₁₂₋₁₃). Si veda inoltre nel *De aeternitate mundi contra Proclum* (ed. Rabe, Lipsiae 1899), p. 202₈; 236₂₃; 386₁₇; 502₁₇ τὸ δὲ ὅλον οὐδὲν ἑτερόν ἐστιν ἢ πάντα ἅμα τὰ μέρη.

P. 99₁₁₋₁₂: Elementa enim compositi materia et forma (sunt), si veda il commento alla *Fisica* (l. c.), p. 94₁₆ κορίως δὲ ἔτοιχία ἢ ὅλη καὶ τὸ εἶδος.

P. 100₁₋₂: Et etiam ipsi Aristoteli placuit, omnino non idem esse carnem scilicet et id quod carni est. Si confronti il seguente passo del commento alla *Fisica* d'Aristotele (l. c.), p. 414₂₀₋₂₅: ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν εὐνοτιθητῶν ἄλλο ἐστὶν ἐκάστῳ τὸ τόδε εἶναι καὶ ἄλλο τὸ τῷδε, ... (τὸ μὲν γὰρ τόδε εἶναι τὸ εὐνοτιθητὸν ἐπιμαίνειν, ὡς ὅταν εἶπω τὸ ζῷον εἶναι, τὸ δὲ ζῷον εἶναι τὸ εἶδος δηλοῖ καθὸ καὶ ἔστι τῷ ζῷον τὸ εἶναι), ἐπὶ δὲ τῶν ἀπλῶν ταυτὸν ἐστιν εἶπεν ψυχὴν καὶ ψυχὴ εἶναι ... καὶ νοῦν καὶ νοῦ εἶναι.

(Licenziate le bozze per la stampa il giorno 8 aprile 1922)

